

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУВАННЯ ДЗВОНАРСТВА НА КОСІВЩИНІ

Богдан Кіндратюк

УДК 780.633.1(477.86)

У статті привернуто увагу до регіонального аспекту функціонування дзвонарства (на матеріалі парафій у Косівському р-ні Івано-Франківської обл.). Показано багатство речових кампанологічних джерел — бил, дзвонів, дзвінків і дзвіниць, описано їхнє відображення в народній культурі. Частина дзвонів із цього регіону є унікальними пам'ятками ливарницького мистецтва, писемності. Їхнє вивчення стане в нагоді під час написання історії дзвонарства Прикарпаття.

Ключові слова: Косівщина, богослужіння, дзвонарство, пам'ятки, дзвони, дзвіниці, дзвіночки, паламар, дзвонар, відливання, оздоблення, звичаї дзвоніння.

В статье привлечено внимание к региональному аспекту функционирования звонарства (на материале приходов в Косовском р-не Ивано-Франковской обл.). Показано множество предметных campanологических источников — бил, колоколов, звонков, колоколен и звонниц, описано их отображение в народной культуре. Некоторые колокола с этого региона являются редкостными памятниками литейного искусства, письменности. Их изучение содействует полному описанию истории колоколов и звонов Прикарпаття, его истории.

Ключовые слова: Косовщина, богослужение, звонарство, памятники, колокола, колокольни, звонницы, звонки, паламарь, звонарь, звоны, отливание, украшение, обычаи.

The article based on the material of parishes in Kosiv District, Ivano-Frankivsk Region deals with a regional aspect of bell-ringing functioning. The variety of material campanological sources — clappers, bells, small bells and bell towers has been shown, and their representation in folk culture has been described. A part of this region's bells is the unique monuments of founding art and written language. Their study will offer a good opportunity for writing the history of bell-ringing in Prykarpatia.

Keywords: Kosivshchyna, divine service, bell-ringing, monuments, bells, bell towers, small bells, sexton, bell-ringer, founding, ornamentation, bell-ringing customs.

У регіонах України, зокрема на Прикарпатті, про дзвонарство вийшло чимало публікацій. Так, Фельчинські написали про більш як 120-літнє виробництво їхньою родиною дзвонів у Калуші [30], окреслено дзвонарство Івано-Франківська [10], Коломийщини [7], Рожнятівщини [13], Тлумаччини [12]. Згадано дзвіниці Рогатинщини [25]. Утім, регіональний аспект функціонування дзвонарства на особливу своєрідній Косівщині ще не відображений.

Адміністративний центр району Косів має статус історичного міста (у 1318 році відоме як с. Косово). Розташоване воно поблизу підніжжя Покутських Карпат, за 101 км від Івано-Франківська. Уже 10 тис. років тому тут жили люди кам'яного віку. Біля соляних джерел віднайдено рештки діяльності людей епохи неоліту [22, с. 35], є знахідки скельних святилищ і ритуальних каменів з унікальними петрогліфічними комплексами [16]. Відомі городища

епохи трипільської культури, гальштатський солеварний центр (XI–X ст. до н. е.). Відливання в I–III ст. на Косівщині металевих предметів із бронзи, серед яких могли бути й ті, що добре видавали дзвоніння, підтверджують залишки бронзолivarного осередку на Вербівці [26, с. 20]. Про торгівлю місцевих жителів з різними країнами свідчать знахідки римських монет. Її сприяло виробництво солі (з 1472 року відома перша писемна згадка про косівську солеварню). На теренах с. Город віднайдено городище періоду Київської Русі [26, с. 21]. Воно могло бути одним з укріплень Карпатської оборонної лінії, що контролювали доступ до головних гірських шляхів транс'європейського сполучення. Дзвони, імовірно, були в давніх городищах, середньовічних замках, укріплених дворах — центрах суспільно-політичного, економічного й культурного життя краю [16; 17].

Дзвіниця церкви Святого Михайла.
с. Уторопи Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
2009 р. Світлина Б. Кіндратюка

Водночас появі дзвонів на Косівщині до хрещення Русі могло допомогти близьке сусідство із Західною Європою, звідки вони й потрапляли в Київську державу (з IX ст. ці терени Прикарпаття підпорядковувалися Києву). У XII–XIV ст. вони належали до Галицького, а пізніше — Галицько-Волинського князівства, правителі яких також дбали про зміцнення Церкви, оснащення храмів дзвонами. У подальшому представники кожного етносу, що поселялися тут, для свого вкорінення будували церкви, зводили дзвіниці й оснащували їх дзвонами. Це певним чином сприяло їхньому поширенню в ареалі краю.

З проголошенням незалежності України виникли умови для вільного застосування дзвонів релігійними громадами різних конфесій. У 1994 році в районі діяло 36 общин Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), 20 громад Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та дві римо-католицькі спільноти [22, с. 6]. Вони мають свої храми, інколи навіть із двома

дзвіницями. Така ситуація, безумовно, сприяє розвитку дзвонарства, адже кожна община зазвичай намагається придбати важчі й відповідно дорожчі та гучніші дзвони, прагне швидше мати їхні набори на дзвіниці, пишається ними.

Високий рівень дзвонарської культури в косівчан, значимість музики дзвонів у їхньому житті підтверджує згадка про складові дзвонарства, його особливості в працях з історії, етнології, мистецтвознавства тощо. Зі студій Володимира Шухевича (1849–1915) знаємо про широке побутування дзвонів і дзвінків у народній культурі [33]. Відомо про кахлі, оздоблені косівськими майстрами образами дзвіниць, дзвонів і дзвонарів [1; 8]. Дещо про джерела пожертв на придбання дзвонів, способи дзвоніння, їхнє використання подав Іван Кузич-Березовський (1903–1985) [18]. Володимир Грабовецький згадав про давні дзвони с. Уторопи [3, с. 60–61], згодом про них написав Михайло Тимофіїв [28, с. 30] (щоправда, він повторно навів помилкові дані про рік їхнього виготовлення [11, с. 84; 9, с. 206]). Опубліковано результати вивчення дзвінків, бубенців, інших ідіофонів у системі гуцульських народних інструментів [19; 20; 28; 29]. Аспекти генези, типологію споруд для дзвонів, їхнє розміщення щодо церкви в українців Карпат описав Ярослав Тарас [27]. На відомості з кампанології натрапляємо в працях Ігоря Пеліпейка (1928–2006) [22; 23], Володимира Стеф'юка [26]. Міцний науковий підмурівок для вивчення дзвонів галицької Гуцульщини заклали студії Миколи Кугутяка, Петра Сіреджука й інших дослідників. Зібрано докази глибокого вкорінення тут дзвонарства, зокрема, завдяки мережі монастирів [16, с. 371–372, 404]. Краєзнавці пишуть про заховані дзвони в час воєн [6; 24], підтверджують традицію пожертв на дзвіниці й дзвони [2; 4]. Однак недостатньо уваги приділено опису раритетних дзвонів Косівщини як пам'яток ливарництва й писемності та джерел нових відомостей про історію сіл і міст, не вивчено оздоблення цих ударних інструментів, відсутні їхні розміри й музичні характеристики.

Про давній розвій дзвонарського мистецтва на Косівщині свідчить мережа чернечих обителів, де Служби Божі проводилися цілодобово й потребували уставних дзвонів за допомогою бил, клепал і дзвонів. Нині відомо про дев'ять монастирів. У горах вони, як правило, розташовувалися на домінуючих висотах, що відкривало жителям чотирьох-шести околиць сіл безпосередній доступ до монастирських церков [16, с. 352].

Одним із найдавніших у Галицькій Гуцульщині вважають Косівський монастир, уперше згаданий 1424 року (існував ще 320 років). У 1724 році на його території візитатор зауважив церкву, що мала два малі дзвони [16, с. 371]. Їхнє значення підтверджує те, що на печатці (27 мм × 25 мм) с. Монастирсько (біля Косова) зображено монастирську дзвіницю простої конструкції з великим дзвоном. Віднайдено завірені відтиском такої печатки документи, зокрема список платників податків села від 29 січня 1852 року [16, с. 372].

Не менш давня історія монастиря в Нижньому Березові, що міг функціонувати ще в домонгольський період. Візитатори коломийського деканату 1745 року бачили тут трибанну церкву, згадали про два дзвони на дзвіниці. Цікаво, що один із них придбали власним коштом жителі села, а другий подарував кафедральний Крилоський монастир [16, с. 404].

Тягlosti традиції використання музики дзвонів, їхньому придбанню, будівництву дзвіниць, складання на це пожертв сприяли, на наше переконання, такі домінуючі особистісні риси українців-косівчан, як побожність, свободолюбність, сміливість, прагнення до краси тощо. Ці якості, мабуть, стали однією з причин того, що багато дзвонів удалося зберегти від реквізиції. Серед таких пам'яток людвісарства виділимо раритет Михайлівського храму УАПЦ с. Уторопи (місця давнього варіння солі). В історії ідіофонів цієї та інших парафій відображено трагедію і тріумф дзвонарства Галичини.

Під час Першої світової війни уторопські дзвони закопали. Ті, хто знав місце сховку,

померли чи загинули, тому шукали в різних місцях, проте знайшли лише один дзвін. Разом з короною він сягає 59 см, нижній діаметр — 67 см (тут і далі перша й друга цифри позначатимуть ці параметри). Дзвін знову на типовій дерев'яній триярусній дзвіниці, що нині оббита бляхою. Підтвердженням давнього відливання дзвона є не тільки його форма, нерівне розміщення букв у написі на ший (у перекладі з латинської читається «Тебе, Бога, восхваляємо, Тебе, Пане, хвалимо», що засвідчує давнє призначення музики дзвонів — славити Бога), а й відсутність кількох знаків в останньому слові. У каталозі дзвонів Тадеуша Шидловського (1883—1942) ідіофони з подібними написами датують кінцем XVI ст. [35]. Давність дзвона підтверджує відсутність іншого оздоблення. Стосовно музичних характеристик слід зауважити, що в момент удару він видає звук *a*, через декілька секунд — *e*, потім — *cis*.

У 30-х роках XX ст. до цього найбільшого дзвона докупили ще чотири. Перші три — 33 і 33,5 см (1925 р. відливки), 33 і 35 см, 36 і 37 см (1928 р.). Щоправда, на середній із цих пам'яток точної дати виготовлення не зазначено, але за виглядом можна вважати, що її виготовили приблизно в ті самі роки. На крисі четвертого дзвона 1928 року (41 і 45 см) під рельєфом-оздобою вибито рівними буквами: «Начальник громади Ілько Лучко». Завдяки сміливості уторопчан ці раритети у війну вдалося зберегти й після того як лінія фронту пройшла; до Великодня 1945 року дзвони знову були на своєму звичному місці. Стосовно способу дзвоніння варто зазначити, що в найбільший дзвін б'ють, як прийнято в православних, за допомогою язика, до якого прикріплено шнур. Іншими дзвонять, розгойдуючи інструменти за важелі. В уторопчан є ще шостий дзвін — невеликий. Він підвішений так, що його не видно, — у головній бані храму [14].

Багата пам'ятками дзвонарства Нижньоберезівська церква Святого Миколая. Колись, як розповів у 30-х роках XX ст. старий дяк храму Стефан Фіцич, господар Микола Арсенич, на

Раритет дзвонарства.
с. Уторопи. Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
2009 р. Світлина Б. Кіндратюка

прізвисько «Євччик», знайшов опришівський скарб. Перед смертю багач купив до церкви важкий дзвін, якого й назвали «Євччик». Він був такий великий, що ним не могли дзвонити, розгойдуючи інструмент. Тому завжди на дзвіниці били серцем дзвона два хлопці. На жаль, його, як і багато інших, у 1915 році ревізували австрійські військові. Була ще менша за розмірами пам'ятка опришківства — дзвін «Закутинський», якого навіть вважали голоснішим за «Євчика». Гроші на його виготовлення дав Федір Генік «за душу» свого брата Івана Закутинського, який перед смертю заповів, щоб за кошти, набуті в час співпраці з опришками, придбати до церкви такий великий дзвін, аби його голос чули поза гору Няджин. У другому десятилітті XIX ст., відповідно до заповіту, замовили дзвін із написом «За отпущеніє грѣхов брата Івана». Інструмент звучав надзвичайно мелодійно й гучно; у гарну погоду, як розповідають, його голос чули за

7,5 км. Використовували цей дзвін до Другої світової війни [18, с. 219—220].

Нині на стіновій дзвіниці (недавно покритій, як і храм Святого Миколая, жовтою блискучою бляхою) з вежечкою посередині — сім дзвонів різного часу відливання та цінності. Якщо стати біля церкви обличчям до дзвіниці, розміщеної вздовж дороги, то увагу передусім привертає підвішений у центрі найбільший дзвін (нижній діаметр близько 100 см). Дзвін відлитої зі сталі, має згладжені форми, пофарбований. Шия інструмента оздоблена малим нечітким рельєфним орнаментом. Над цим інструментом, як і над двома невеликими крайніми ліворуч, відлитими з бронзи, прикріплено металеві пластини. На них вирізьблено: «КАНАДА», нижче — «Юрій Габорак», ще нижче — «Дзвони свободи» та «1997 рік». Між цими двома й найбільшим дзвоном також висить бронзовий інструмент діаметром близько 70 см. Він, як повідомляє рельєфний напис, фундований громадою Березова.

Праворуч від найбільшої пам'ятки розташований чисто відлитої «Georgium Geib et Ioannem...» (Георгієм Гайбою і Йоаннем...) 1854 року в колонії Ляндестрай (біля Калуша) дзвін з нижнім діаметром приблизно 71,5 см. Він, як зауважено, виготовлений «єдиному й усмогутньому Богові». Посвята, ім'я майстра й місце майстерні подано рівними рельєфними літерами латинською мовою у дворядковому написі. Текст уміщено між рельєфними тягами й охоплює він шию дзвона під шапкою. Нижче на корпусі між двома рельєфними образами церковнослов'янською мовою написано про фундатора «сего дзвона Іоана Генека», його «жену» Параску, доньку Софію, синів Стефана й Онофрія та «Дметра Генека за отпущеніє грѣхов». Ці відомості розміщено від фриза до низу спідниці дзвона, кожне слово викладене на невеличкому підвищенні.

Поряд із дзвоном 1854 року підчеплено менший інструмент — 1925 року. На плащі він оздоблений рельєфним зображенням Матері Божої з Дитям на руках. Фриз у цього інструмента високого рельєфу, сягає аж під шапку

дзвона. Інструменти за вуха корони прикріплені до рівних осей, над якими невеликі дерев'яні противаги-окуття. Відповідно дзвони приводять до звучання за важелі, до яких прив'язані шнури чи тонкі троси [36]. За потреби задіяти всі ідіофони, напевно, залучають не менше ніж чотирьох дзвонарів. Це сприяє розширенню кола парафіян, що зможуть колись виконувати такі обов'язки.

Цікаві пам'ятки дзвонарства має Середньоберезівська церква Успіння Пречистої Діви Марії. На вимурованій 1932 року двох'ярусній дзвіниці (прямокутник в основі: $\approx 9 \text{ м} \times 4 \text{ м}$) висить, мабуть, найбільший дзвін Прикарпаття (95 і 120,3 см). Його оздоблює напис, з якого довідуємося, що 1902 року «звонарня Францишка и сына Людвика Фельчинських в Калуши сеи звон отлили до церкви Успения пресв. Дивы в Березови Середном за выплатою 1 600 кор. через Илька Клымюка и за додатком двох розбитих церковных звонов за отпущение грехов Ильи, его жены Анны зо Слюсарчуков и их детей Василя, Стефана, Матия, Ивана, Павла, Юлияны, Параскевии, Анны, Катарины, Марии». Поряд із цим текстом у сім рядків на його висоту вміщено рельєф Розп'яття та ще на стільки ж рядків відомості про те, у який час виготовлено дзвін і завдяки кому: «Сеи звонъ выливав ся за панования папы римского Леона XIII наияснесшого цисаря нашего Франц Иосифа I за пресвященного митрополита кир Андрея графа Шептицкого за Григория Тымняка мисцегого приходника декана Пистыньского деканату и рыцара ордена Франц Иосифа за Константина Ласийчука сотрудника». Далі — рельєф із зображенням біблійного сюжету, мабуть, з Ісусом та Іваном Хрестителем (?). На валу дзвона однаковими буквами (початок і кінець речення розділяє хрест): «За Никиты Романчича березовского пивця церковного при помочи членов комитета Дмитра Малковича Березовского Николая Юхно Сулятицкого Стефана Клымюка и других».

Із західного боку біля цього найважчого інструмента підвішено також щедро декорова-

Віднайдений дзвін.
Світлина Б. Кіндратюка

ний дзвін (≈ 85 і $74,7$ см). На його значимому місці — під шапкою між валиками — написано про власника майстерні й місце відливання: «Вилит Антонием Серафин в Калуши року 1911». Нижче — образ св. Миколая, поруч із ним чотири рядки тексту про фундатора Івана Клим'юка, його дружину, сина з невісткою, онука та його дружину. Указано, куди призначено дзвін: «веси Березовы» в церкву храму Успіння «пресв. Владычицы Богородицы за здорвеле и вымоление грехов титулу Божого 1911» (обриси літер на дзвоні подібні до тих, що на дзвоні 1854 р. з Нижнього Березова). Дальше пам'ятку оздоблює рельєф Матері Божої з Христом на руках, а потім на висоту тексту великими буквами п'ять рядків: «За душпастырства Володемира Озаркевича пароха». Обидва ідіофони міцно підвішені за круглі корони до вигнутих осей, що не вимагає для полегшення дзвоніння противаги-окуття. Дзвонять, розгойдуючи інструменти. Це вимагає чималих зусиль.

Поряд із дзвоном 1911 року з півдня підвісили недавно знайдений раритет (41 і 45 см, у т. ч. вуха корони мають 8,5 см), закопаний 1942 року [24]. Його разом із дзвоном, відлитим 1926 року, купили дві дівчини за гроші,

зароблені прядінням ниток. Після того, як гітлерівці почали забирати дзвони, інструменти заховали. У кінці 1950-х років їх вирішили повернути на дзвіницю. З двох останніх знайшли тільки один, оскільки сміливці, які їх ховали, загинули або померли після війни. Його кілька разів намагалися відкопати, однак це вдалося лише через 70 років [6]. Під шістьма вухами шию щойно віднайденій пам'ятки охоплює між рельєфними тягами латинський напис. Він вибудований рівними літерами: «DEVS DEVS MEVS AD TE DE LVCE VI GILO» («Боже мій, Боже мій, я від Тебе проїнятий Твоім світлом»). Початок і кінець цього вислову розділяє, мабуть, фірмовий знак ливарні. Він складається з накладеного на літеру «С» децю зміщену вниз «F» (?). Чи зв'язана остання буква з Фельчинськими, певно, треба ще досліджувати. Скромно оздоблений інструмент обрисами форми нагадує ті, що відлиті не пізніше ніж у першій половині XIX ст. Його відчистили, і він поблискує бронзою серед побратимів [36].

На дзвіниці з північного боку від дзвона 1911 року висить майже неоздоблений інструмент (нижній діаметр — 26,1 см). Його чисто відлили 1926 року. Зі східного боку підвішено три дзвони, виготовлені 2006 року в Нововолинську. Перший (≈ 66 і 59,7 см) оздоблює напис: «Пожертва громади села», а другий і третій (вони однакового розміру — ≈ 41 і 41,6 см) — «Пожертва засновників кафе «База», «Дар Богу і людям» [36].

Щодо музичних характеристик дзвонів, то найбільший із них у момент удару видає п'ять базових частот: 209,41 герц (*a* великої октави), 293,62 герц (*d*), 392,93 герц (*a*), 663,85 герц (*e*), 992,2 герц (*h* першої октави). Ці обертони звучать не зовсім чисто, мають свої призвуки. Коли звучання устоюється, залишаються перші три призвуки, а інші поступово пропадають. Другий дзвін (1911 р.) у момент удару видає чотири обертони: нижній звук наближається до *d* малої октави, потім чути призвук d^1 , за ним e^1 і останній обертон між c^2 і cis^2 . Після того, як звучання устоялося, залишаються стабільно перші три призвуки, а підголоски ледве чуто.

Тобто ці два дзвони децю співзвучні, від базової ноти стабільно чути інтервал кварту (*A — d*). Зауважмо, що на початку XX ст. ливарні майстерні за допомогою свого представника (як писали в рекламних проспектах — «спеціаліста від дзвонів — кампанолога») допомагали підібрати дзвін, що був би співзвучний з тими, які висіли на дзвіниці. Суголосність інструментів 1902 і 1911 років переконує в цьому (створюється своєрідний акорд, який вибудовує феномен церковних дзвонів). Імовірно, визначення звучання давнішого дзвона дозволило відлити співзвучний йому інструмент.

Чимало дзвонів є в Баня-Березівській церкві Петра і Павла. Як розповів, мабуть, найстаріший паламар в окрузі Василь Лазарович (*1940), гітлерівці забрали п'ять дзвонів. Два вдалося зберегти: один укинули в криницю, а другий заховали у дзвіниці — давній покритий дранкою дерев'яній двох'ярусній споруді (в основі $\approx 5 \text{ м} \times 5 \text{ м}$) з чотирма аркоподібними голосниками з кожного боку. Нині вона без дзвонів, бо під час дзвоніння її хитали, тому інструменти перенесли на зварену поряд конструкцію з металевих труб і підчепили найвище. В один із них, що відлитий до Першої світової війни (нижній діаметр ≈ 60 см), б'ють близько п'яти хвилин увечері перед неділею й урочистими святами та, як і в другий (1935 року виготовлений з діаметром ≈ 40 см), тричі по десять хвилин, коли хтось помре. Нижче підчеплено два дзвони 1991 року. Їх придбала родина Маликів (батько Василь із синами Василем та Іваном) й Івани — Симчик і Голинський (дзвін останніх має діаметр 78 см). Один із цих двох нижніх дзвонів не використовується тому, що діти на Великдень, коли били всі очі, змістили його. Це два невеличкі дзвони, привезені 2011 року з Нововолинська, парафіяни підвісили на вхідній брамі («арці-мурі»). Дзвонять у них підлітки за важелі «на Вірую» [36].

Як бачимо, у багатьох парафіях, незважаючи на перипетії історії, залишилися давні дзвіниці. Такі пам'ятки історії та культури є ще в П'єстині (дзвіниця 1623 року Успенської церкви). У Кутах громада УПЦ КП займає

колишній вірменський костел XVII ст. із вежею-сигнатуркою (на поч. XX ст. чисельність вірмен тут досягала 1,5 тис. чол., більшість з яких українізувалася). Громаді римо-католицької церкви належить костел Ісуса Христа другої половини XVIII ст., також із вежею-сигнатуркою. У с. Сводна в тамтешньому монастирі дзвіниця 1773 року має по три невеликі аркоподібні голосники з кожного боку другого ярусу, який пізніше оббили бляхою [16, с. 423]. У Малому Рожині збереглася дзвіниця 1864 року, у Старих Кутах біля Преображенської церкви — 1865-го, у Рожневі біля Богородицької церкви — 1867-го, у Снідавці поблизу Петропавлівської церкви — 1878-го [22].

Зведенню своєрідних споруд для дзвонів сприяла майстерність місцевих умільців-теслярів, що спеціалізувалися на будівництві

дерев'яних церков і дзвіниць. Відомими майстрами були Б. Лазарович, Д. Лазарович, О. Васкул. У Яворові знаним будівничим храмів у кінці XIX ст. був Лесь Копчук [22, с. 15, 90]. Були й муровані дзвіниці. Виділялися своєю архітектурою такі споруди в Косові (церкви Святої Трійці), у Бабині й Соколівці [23, с. 50]. Типовою є реставрація дерев'яних дзвіниць, підтримання їх у гарному стані або під час доповнення набору дзвонів важкими інструментами, зведення поряд міцніших споруд для них. Значимість дзвіниці, яку освячували як церкву чи дзвін, підтверджується тим, що на Великдень намагалися стати з пасками перед нею, бо звідси завжди їх починали освячувати [32, с. 325].

Будівництву дзвіниць і поповненню набору дзвонів сприяють, як бачимо, не тільки щедрі

Брама і дзвіниця церкви Петра і Павла.
с. Баня-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
2014 р. Світлина Б. Кіндратюка

пожертви окремих парафіян, посильна участь церковних спільнот у фундуванні коштів на це, а й безпосередня купівля дзвонів. У Текучій газда Федюк 1735 року подарував своїй церкві дзвін, а 1773 року таку традицію підтримав місцевий парох о. Роман Андрухович [2, с. 6]. Нині кошти на будівництво дзвіниці Вижньо-березівської церкви Вознесіння Христового офірувала родина Адам'юків (Михайло Негрич із синами Михайлом і Миколою), а три дзвони нещодавно привезли з Німеччини [4].

Разом із дзвонами в храмах перед і під час богослужінь використовують інші інструменти з групи ідіофонів. Щоправда, під час відправ у православних церквах з музичних інструментів допускаються переважно лише дзвони й дзвіночки. У вірменських церквах, які були й на Косівщині, до 1666 року дозволяли послуговатися ще й дерев'яними калаталками й гонгами. Іноді тут під час співу побрязкували металевими оправами молитовних книг [15, с. 246]. Греко-католики застосовують вітварні дзвінки. Коли 1744 року закривали Свято-миколаївську чернечу обитель на передмісті Монастирському в Косові й прилучали до Крилоського Святоуспенського кафедрального монастиря, то «туди ж мали перенести ряд книг і дзвоник до вітваря» [26, с. 23]. Безперечно, це свідчить про неабияку його цінність, якщо є така згадка в цьому розпорядженні.

За допомогою дзвінка в бані деяких храмів УГКЦ, УПЦ (КП) старший церковний брат або паламар повідомляють про прихід священика, б'ють на «Вірую», «Достойно», дають знати на дзвіницю про початок гри, дзвонять під час похорону, коли виконують «Вічна пам'ять». Дзвінок у бані Уторопської церкви використовують у момент входження священика в церкву й під час богослужіння. Били в цей дзвін і тоді, коли більші дзвони були закопані. Колись він був біля школи, а з побудовою 1929 року нової церкви його встановили тут. У Нижньому Березові під час недільної Служби Божої, коли священик промовляє «Будьмо уважні», у храмі відразу лунають часті вдаряння в невеликий дзвін, також під-

вішений у бані церкви. Його звуки лунають, поки хор співає, аж до повторного виголосу священика «Будьмо уважні» [36].

Інші інструменти з групи ідіофонів, такі як бубенці, є на кадилах. Щоправда, як у храмах УГКЦ, УАПЦ, УПЦ (КП), у церкві Середнього Березова, за словами паламаря Миколи Повха (*1951), кадило з бубенцями використовують на свято, а без бубенців — під час посту [36].

Важливе місце у дзвонарській культурі посідають дзвонарі. Ними ставали ті парафіяни, що не лише мали хист до гри на дзвонах, а й були прикладом у побуті, поведінці. Тому в народній свідомості закріпилось особливе ставлення до цих церковних музикантів. Їх наділяли героїчними рисами. Оповідають про дзвонаря Михалка, який, незважаючи на загрозу від нападників-татар, не припинив виконувати святий обов'язок, а продовжував бити у дзвони. На згадку про нього найвищу гору біля Косова названо Михалковою [23, с. 20–21].

Зі спогадів відомо про узвичаєну характеристику звучання цих музичних інструментів і гри дзвонарів: «гомін дзвонів», «грають дзвони на дзвіниці», «мелодійно грають дзвони», адже «уміє так дзвонити», наприклад, Микола Генник-Королук [18, с. 246–248]. Отже, не кожен дзвонар був майстром своєї справи.

Від дзвонаря, скажімо, залежало вчасне й виразне виконання різних дзвонінь, їхнє правильне сприйняття. Як пригадує Люба Генник, «перший раз дзвонили відразу після смерті парафіянина, а потім, як ішов похорон із тілом небіжчика до церкви. Через 40 днів теж дзвонили померлому, коли робили поминальний обід і так само “на рік його смерті” били у дзвони» [36]. Нині в Середньому Березові для дзвоніння за померлим наймають трьох чоловіків, кожен з яких б'є в один із дзвонів на дзвіниці (крім менших). Дзвонять з невеликими перервами, спершу 25 хв, потім — 20 і насамкінець б'ють у дзвони протягом 15 хв. Частіше в Середньому Березові повідомляє про кончину парафіянина паламар. Він також б'є у дзвони на богослужіння («на Служ-

бу») — на початку й «на Вірую». Дзвонить із суботи на неділю «у два дзвони» (спочатку великим, а потім малим). На питання, як творити дзвоніння, паламар відповідав, що йому було відомо, «бо якби не знав, то не ставав би паламарем» [36].

Помітне місце займали церковні дзвоніння в різних урочистостях. Так, під час приїому 1900 року єпископа Станиславівської єпархії Андрея Шептицького (1865–1944), який візитував Березівську парафію, музика дзвонів, як, напевно, ніде інде, лунала разом зі співом особливо талановитого тамтешнього дяка й хору, сигналами труби, грою на трембітах і стрільбою з моздзрів. Це надало зустрічі князя Церкви, як згадують, особливої пишноти й урочистості. Навіть вхід почесного гостя у храм супроводжували спів, гомін дзвонів і гуркіт моздзрів, про що «довго оповідали матері своїм дітям» [18, с. 248].

Давнє застосування дзвонів, глибоке проникнення їхньої музики в життя косівчан засвідчують легенди, перекази, спогади. Згадка про такі звучання несе ознаку всезагальної радості чи смутку, відображає мрію мати великі, звучні дзвони, майстерних дзвонарів, гарні дзвіниці [22; 23; 32; 33]. Такий інтерес підтверджено наявністю їхніх мотивів на писанках, кахлях. Із цими інструментами пов'язано багато ворожінь, заклинань, примовок [33; 36].

Доказом широкого побутування на Косівщині дзвонів, церковних і світських дзвонів, набуття ними яскравого регіонального аспекту функціонування є давні традиції, своєрідні особливості, що доповнюють загальноукраїнські. Значення дзвонів у цьому ареалі України підкреслює їхнє згадування першими в колядках: «Ай в неділеньку тай пораненьку...» («А в Вифлиемі рано дзвонили»); «Ой устань, устань, красная вдово!..» («Ізрадуют си в дзвониці дзвони») [33, с. 82, 90, 177].

У церковному році є певний період, коли замість дзвонів використовуються била. На Гуцульщині, як і на Лемківщині, у Страсну п'ятницю, коли Христа поклали до гробу, у церквах виставляють Плащаницю. Обхо-

дючи з нею навколо храму, хлопці калатають за допомогою саморобних дерев'яних «калаталок», «клепачок». У дзвіниці підвішують грубу дошку, і замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками «виклепує» по ній, сповіщаючи людей про богослужіння. Її можуть прикріплювати біля храму до стовпа, до неї підходять хлопчики й вистукують молотками. В Уторопах ззовні дзвіниці зробили пристосування, завдяки якому паламар горизонтально підвішує три дерев'яні бруски різної довжини (тому чути звуки неоднакової висоти) й виклепує різні музичні побудови [36].

Звичай дозволяти охочим упродовж трьох великодніх днів бити у дзвони надає особливої радості святу. Надія на щастя, добрий урожай спонукала кожного газду-українця після розговіння поспішати першим вийти на дзвіницю й бодай кілька разів ударити у дзвін [31, с. 24–25]. Не тільки на Полтавщині, де парубки намагалися першими розпочати святковий передзвін, бо вірили, що тоді буде щастити під час «ловлі бджолиних роїв», а й серед звичаїв та обрядів пасічників Карпат, Прикарпаття шанувалися церковні дзвоніння [21, с. 82]. На Гуцульщині в цей день старші парубки дзвонили раз у раз, «аби видзвонити за своїх померлих» [33, с. 241]. Уважалося, що церковні дзвони не тільки славлять Христове Воскресіння, а й «відганяють нечисту силу» [19, с. 56]. На Косівщині, як і Коломийщині, водночас із дзвоніннями стріляли з моздзрів.

Пояснює традицію використання бил, дзвінків і дзвонів звичай заповнювати простір звуком за допомогою сильного стуку, крику, дзвоніння. Утвердження у слов'ян дзвонів пояснюють тим, що в давнину, завдяки биттю в ці інструменти, удавалося створити найгучніші звуки. Присутність дзвонів у просторі, що охоронявся, гарантувала недопущення туди всього злого. Для огороження такої території від лиха, що наближалось, його «заповнювали» звуками, які належали людині. Так створювали на віддалі невидиму загороду. Для цього гуцул на Благовіщення голим тричі оббігав свою хату із дзвінком у руці, з відповідною примовкою

щодо оберігання своєї худоби. Українці Карпат, як і поліщуки (таку традицію мали південні й західні слов'яни), «розбивали» грозову хмару биттям у дзвін. Вірили, що такий ефект досягається вдаренням у дзвін, яким не творили подзвін. Уважалося, що таку силу він матиме тоді, коли його освятять і «охрестять» [36].

На Гуцульщині узвичаївся урочистий обряд «хрещення» та висвячення дзвона. Його перев'язують вишиваними рушниками й піднімають приблизно на метр, щоб зручно було окропити зовні й усередині. Після належної відправи дзвін окроплюють й обкурюють кадильницею. Присутні цілують кінці рушників на дзвоні й підвішують на дзвіниці [28, с. 30].

Ручні дзвінки є в колядників. Дзвоніння має охороняти людей, яким колядують, від нещастя, відганяти «нечисту силу». Ці ідіофони входять елементом до інших музичних інструментів, наприклад, на цимбалах підвішують в'язку дзвінків і бляшок. У деяких місцевостях поряд зі звичними дзвониками (або замість них) використовують «круглі» дзвінки (відомі під назвами: «колокільці», «шелести», «шелегінди» [20; 28, с. 32–33]). Їх ще називають бубенцями й здебільшого підвішують до кінської упряжі як обереги.

Дзвони, церковні й світські дзвоніння здавна займали важливе місце в духовному житті косівчан. Музика дзвонів супроводжувала їх від колиски до труни, розраджувала й захищала, згуртовувала в часи бід і в дні всезагального торжества. І нині дзвоніння допомагають славити Бога, приносять духовне за-

доволення, служать оберегом. Вони ввійшли у свідомість як провісник добра і правди. Голос дзвона, що наповнений силою етичної дії, відобразивсь у віруваннях. Урочисті дзвоніння часто поєднувалися зі співом, трембітанням, стрільбою з моздзівів. Однією з рушійних сил розвою дзвонарства в регіоні було прагнення мати на дзвіниці набори цих ідіофонів, достойні споруди для них. Пожертви на придбання дзвонів часто робили прості люди. Удалося вберегти чимало раритетних дзвонів, відомості про яких доповнюють історії парафій. Крайшому поширенню музики дзвонів сприяють дзвіниці. Кожна з них, як архітектурний шедевр і майстерність будівничих, тішить око й викликає захоплення. Особливо цінувалися ті парафіяни, котрі вміли гарно видзвонювати уставні музичні побудови й робили це вчасно. У районі теж побутують різні способи підвішування дзвонів і биття в них, створюються пристосування, що полегшують дзвоніння. Крім більших дзвонів на спорудах для них, у храмах користуються сигнатурками, є вони на церковних вхідних брамах. Подібні дзвони звучали в школах. Підтримується дзвонарське мистецтво й тяглістю гри на билах. Специфіка побутування цих ударних інструментів та їхніх звучань у різних ситуаціях як у минулому, так і нині знайшла широке віддуння в народній культурі. Визначна роль, яку відіграло дзвонарство в церковному й світському житті людей, утілена в різних функціях дзвонів: сигнально-комунікативній, магічно-обереговій, художньо-естетичній тощо.

1. *Гоберман Д.* Росписи гуцульських гончарів / Давид Гоберман. – Л., 1972.

2. *Городенко М.* Зі своїм коханням стрілися у храмі: [про сестру папи Пія IX Терезію-Марію Мастай де Феретті та давні дзвони с. Теуча на Косівщині] / Михайло Городенко // Захід : тижневик. – 2004. – 15 квіт.

3. *Грабовецький В.* Уторопи: Сторінки історії: До 630-річчя першої письмової згадки / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1997.

4. *Грепняк М.* Храм духовності: історичний нарис про Вишньоберезівську церкву Вознесін-

ня Христового / Микола Грепняк // Голос краю : часопис березівських теренів. – 2003. – 3 груд. – С. 3.

5. *Ігнатюк В.* Парохи Березовів у XIX ст. / Василь Ігнатюк // Голос краю. – 2007. – Груд. – С. 5.

6. *Ігнатюк В.* Віднайдено старий дзвін // Галичина. – 2012. – 28 лип. – С. 1.

7. *Кіндратюк Б.* Дзвонарське мистецтво Коломийщини / Богдан Кіндратюк // Галичина. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 313–321.

8. *Кіндратюк Б.* Дзвонарське мистецтво на гуцульських гончарних виробках XIX – початку

XX століття // Вісник Прикарпатського університету: мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2005. – VIII. – С. 51–57.

9. *Кіндратюк Б.* Дзвонарська культура України: монографічне дослідження / наук. ред. Ю. Ясіновський. – Івано-Франківськ, 2012 – (Історія української музики : дослідження. Вип. 19 / Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України).

10. *Кіндратюк Б.* Дзвони церковні Станиславова – Івано-Франківська // Івано-Франківськ : енциклопедичний словник / авт.-упоряд. Г. Карась, Р. Діда, М. Головатий, Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 147–149.

11. *Кіндратюк Б.* Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства / ред. і авт. перед. слова Ю. Ясіновський. – Івано-Франківськ ; Л., 2001. – (Історія української музики : дослідження. Вип. 9 / Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України).

12. *Кіндратюк Б.* До історії дзвонарської культури Тлумаччини // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2014 рік : у 2 кн. Кн. 2 / Богдан Кіндратюк, Галина Свідерська, Юлія Слободян. – Л., 2014. – С. 243–248.

13. *Кіндратюк Б., Семко С.* До історії дзвонарства Рожнятівщини / Богдан Кіндратюк, Світлана Семко // Галичина. – 2011. – № 18–19. – С. 363–371.

14. *Кіндратюк Б.* Уторопські дзвони // Галичина. – 2001. – 14 квіт. – С. 4.

15. *Костюв З.* Традиції вірменської музики в Україні / Збігнев Костюв // Записки НТШ. Т. ССXXXII: Праці Музикознавчої комісії / наук. ред.: О. Купчинський, Ю. Ясіновський. – Л., 1996. – С. 245–248.

16. *Кугутяк М.* Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. Т. 1 : Сакральна спадщина Гуцульщини / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ ; Л., 2011.

17. *Кугутяк М.* Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. Т. 2 : Городища, замки, осередки солевиодобутку, давні транскарпатські шляхи. – Івано-Франківськ ; Л., 2011.

18. *Кузич-Березовський І.* Березівське боярство на тлі історії України / Іван Кузич-Березовський. – Детройт, 1962.

19. *Кушлик Л.* Народні музичні інструменти в календарних обрядах на Гуцульщині // Традиційна музика Карпат: Християнські звичаї та обряди : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ ; Надвірна, 10–11 берез. 2000 р.) / Любомир Кушлик. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 54–60.

20. *Мацієвський І.* Музичні інструменти гуцулів / Сектор інструментознавства Російського

Інституту історії мистецтв / Ігор Мацієвський. – Вінниця, 2012 (дзвони Сарати; дзвони, дзвін, колокол, дзвіночок, шелегінді, великодний дзвін, весільний переддзвін. – С. 35–39, 120–121).

21. *Мовна У.* Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / Уляна Мовна ; НАН України, Ін-т народознавства. – Л., 2006.

22. Населені пункти Косівщини : довідник / упоряд. І. Пелипейко. – Косів, 1995.

23. *Пелипейко І.* Містечко над Рибницею / Ігор Пелипейко. – Косів, 2004.

24. *Перцович С.* Церковний дзвін знайшли через 70 років / Святослав Перцович // Шлях перемоги : Всеукр. тижневик. – 2012. – 8 серп. – С. 6.

25. *Слободян В.* Храми Рогатинщини / Василь Слободян. – Л., 2004.

26. *Стеф'юк В.* Косів – місто історичне (урбаністичний нарис) / Володимир Стеф'юк. – Косів, 2002.

27. *Тарас Я.* Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект : монографія / Ярослав Тарас ; НАН України, Ін-т народознавства. – Л., 2007.

28. *Тимофіїв М.* Музичні інструменти Гуцульщини: група самозвучних / Михайло Тимофіїв // Філоненко Л., Німлович О. Фольклористична діяльність Михайла Тимофіїва. – Вид. друге, виправ. і доп. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 25–44.

29. *Хай М.* Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція) / Михайло Хай ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, НМА ім. П. Чайковського. – К. ; Дрогобич, 2007.

30. Церковні дзвони. Ювілейне видання з нагоди 120-літньої річниці заложення ліярні дзвонів братів Фельчинських у Калуші і Л. Фельчинського і С-ки в Перемишлі. – Станиславів, 1928.

31. *Чубинський П.* Мудрість віків: у 2 кн. Кн. 1. – К., 1995. – (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського).

32. *Шекерик-Доників П.* Дідо Иванчик : роман у трьох частинах / Петро Шекерик-Доників. – Верховина, 2007.

33. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Репринт. вид. 1904 р. : у 5 ч. Ч. 4 / Володимир Шухевич. – Верховина, 1999.

34. *Arro E.* Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung / Elmar Arro // Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas. – Wiesbaden, 1977. – С. 77–159.

35. *Szydłowski T.* Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji / Tadeusz Szydłowski. – Kraków, 1922.

36. Матеріали експедиційно-польових досліджень // Домашній архів Б. Кіндратюка.